

TÕELINE ARMASTUS JA ARMASTUSE TÕEREŽIIMID

Armastus ja sotsioloogia. A. H. Tammsaare romaani „Ma armastasin sakslast”. Koostanud ja toimetanud Mirjam Hinrikus, Jaan Undusk. (Moodsa eesti kirjanduse seminar 2.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 2013. 350 lk.

Minu kümneaastane tütar küsis minu käest hiljaaegu: emme, kuidas ära tunda tõelist armastust? Keeruline küsimus, pidin nentima. Ise aga hakkasin juurdlema selle üle, miks me tunneme vajadust vaagida armastust tõe ja vale skaalal. Miks on ikka neid, kes otsustavad, et mõni armastus on tõeline, mõni mitte (kusjuures sageli on need otsustajad just kõrvalseisjad)? Ja mis on need kaalukeeled, mis aitaksid armastuse tõestust kindlaks teha?

Üks võimalik, kuigi ehk küünilise-na tunduv vastus võiks tulla Michel Foucault'lt: igal ühiskonnal on oma tõerežiim, teatud diskursusetüüpe võetakse tõestena ja need hakkavad toimima tõe etalonidena. Ühiskonnas pannakse paika strateegiad, mille abil saab eristada tõeseid ja vääraid lausungeid, kehtestatakse kontrollimehhanismid, väärtustatakse teatud tüüpi tõe otsimistehnikaid, määratakse kindlaks, kellel on õigus öelda, mis on väär ja mis on tõde. Tõetehnikad ja -etalonid muutuvad koos ühiskonnaga. Oleks naiivne arvata, et ühiskondlikud tõerežiimid tegelevad ainult sotsiaalse sfääriga, rahvuse ja riigi jaoks esmaoluliste küsimustega. Tõerežiimid määratlevad ka kultuuriliselt omaks võetud emotsionaalsuse skaalad, meie rõõmu ja kurbuse avaldamise viisid (kui kõvasti on viisakas naerda ja

nutta) ja sellegi, millist armastust peaks võtma tõelise armastusena.

Võiksin oma tütrele öelda nõnda: ühiskonnas domineerivad diskursused toimivad keelena, mis võimaldavad ja samas ka piiravad armastuse sotsiaalseid praktikaid; diskursused ja sotsiaalsed praktikad üheskoos loovad võimalikkuste sfääri, kus ainukordne armusuhe võrsub, ehk siis armastuse tõerežiimi, reeglistiku, mille järgi mingil ajajärgul otsustatakse armastuse ehtsuse üle. Nüüdisaegses läänelikus ühiskonnas pole enam tavaks mõõta armastust armastaja vägitegude abil, küll aga kehtib endiselt armastuse tõesuse mõõtmine majanduslikel kaaludel: üldlevinud on arvamus, et kallid kingitused näitavad armastuse ehtsust (aga on samas sobilikud põhiliselt mehelt naisele suunas ja mitte vastupidi). Sest milleks raisata raha, kui pole armastust? Teiselt poolt püsib armastuse pragmaatilise tõerežiimi kõrval ka armastuse romantiline režiim, mille kohaselt tõelist armastust ei saa mõõta kullas.

Siit selgub kurb tõsiasi: armastus on valdkond, kus pole kehtestatud ühte usaldusväärset tõeetaloni; pragmaatiline ja romantiline tõerežiim võistlevad omavahel. Ja veel. Armastuse tõerežiimid kehtestavad siiski vaid romantilise käitumise võimalused, selle, kuidas armastusest rääkida, kuidas armununa tegutseda, kuidas armastuskäitumist hinnata. Võimalik, et armastus kui isiklikult kogetav tunde- või meeleseisund jääb ühiskondliku tõerežiimi jaoks (vähemalt osaliselt) hõlmamatuks. Siit edasi võib minna psühhoanalüüsi või fenomenoloogia enamgi illusioone purusta-

vat teed ja uurida minakogemuse suhet teisega. Kas on üldse võimalik omaenda minakogemusest väljuda, luua suhet teisega? Või tuleb möönda koos Roland Barthes'iga psühhoanalüütilises registris: „Ma ihaldan oma iha, ja armastatu pole muud kui selle iha vahend.”¹ Ilusamalt kõlab siiski Alain Badiou visioon armastusest kui sündmusest, mis raputab paigast meie eksistentsi alustalad. Kui üldse, siis just siit võiks leida nn tõealise armastuse definitsiooni.

Armastuse tõerežiimi peegeldajateks, aga samas ka kehtestajateks on teadagi lood armastusest: filmid, romaanid, sõpradelt ja tuttavatelt kuulnud rahvapärinus. Õnnestunud teos võib kehtestada uue reeglistiku armastusest rääkimiseks. Kui seda siiski ei juhtu, pakub ta meile sellegipoolest võimaluse uurida ajastu tõerežiime ja mõtiskleda fiktsionaalse armastuse eripära üle.

Järgnevalt tuleb kõneks Mirjam Hinrikuse ja Jaan Unduski koostatud „Armastus ja sotsioloogia. A. H. Tammsaare romaan „Ma armastasin sakslast””, eesti ühele silmapaistvamale armastusromaanile pühendatud mahukas käsitluste kogum. See ei ole tasakaalukas ülevaade kõigist kogumiku artiklitest, vaid pigem osadest ärgitatud mõtisklus Tammsaare romaani kahe peategelase ja nende vahelise armastuse teemadel, taustamärksõnadeks Tammsaare armastuskäsitlus, kahe maailmasõja vaheline Eesti ühiskond, üleilmalised moderniseerumisprotsessid, armastuse tõerežiimid ja küsimus minakogemuse piiridest.

Tähelepanuväärsel kombel õnnestub avaartiklil armastuse teemat täielikult vältida. Mirjam Hinrikus käsitleb ro-

maani ja selle meespeategelast modernsuskogemuse kriisi taustal: kiire linnastumise tagajärjel oli XX sajandi alguse Eesti ühiskonnas tekkinud üldisem identiteedikriis, Oskari tüüpi modernsed poolharitlased tajusid end pidetute, lõhestunud hingedena ning igatsesid taga kaotsiläinud terviklikkusetaju. „Ma armastasin sakslast” on romaan moodsa identiteedi otsinguist ja moodsa subjektsuse moodustamisest, Oskari katse romaani kirjutada on püüe ennast n-õ kokku kirjutada, luua enesele „ehe identiteet” ja leida „õige” tegelikkuse interpretatsioon” (lk 17–18). Armastuse perspektiivist võiks Hinrikuse tõlgendusele lisada ka vähem pretensioonika täienduse: Oskar täidab sõnadega armastatu lahkumisest tekkinud tühikut, kirjutamine võimaldab Oskari edasi püsida armastuse režiimis ja vältida lõpliku lahkumise tühjustunnet. Sealjuures hakkab pihtimus ennast ise edasi kirjutama, Oskar leiab pidevalt, et ta on kirja pannud midagi muud kui seda, mida kavatses. Hinrikus osutabki Oskari eneseotsingute luhtumisele, tuues selle põhjuseks Oskari suletuse oma minasse, „oma kujutluste, arusaamade, illusioonide ja ihade maailma” (lk 18).

Järgnevas kirjutises suunab Ulrike Plath tähelepanu Oskari pidevalt saatvale nälgatundele ning eesti ja baltisaksa kultuuri vastuoludele, aga laiemas plaanis jätkab ta eelnenud artikli ühiskonnakeskset vaateviisi: Oskar ilmneb kui kultuuriliselt nõrgestatud tegelane, kel pole Erika vanaisa „tugevale baltisaksa kultuurimälule midagi vastu panna, sest tema esiisade usk iseendasse, loodusse ja tulevikku on tal linnas kaduma läinud” (lk 64). Plath kirjutab: „Kaetud lettide ees ja laua taga nälgimisest ning võimetusest pakutud armastust vastu võtta ja nautida saabki romaanis Oskari isiklik juhtmotiiv. Välisest, rahapuudusest tingitud tõkkest suurem on tema sisemine pärsitus elu ees, milles võib näha vaese talupoegliku päritolu tekitatud alaväär-

¹ R. Barthes, *Fragments d'un discours amoureux*. Paris: Seuil, 1977, lk 39. Psühhoanalüütilise lähenemise kohta vt ka: E. Annus, *Love and the image in Nancy and Lacan*. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 2013, nr 22, lk 167–182 (sisaldab üsna põhjalikku eestikeelset kokkuvõtet).

suskompleksi või nõrka minatunnet” (lk 51). Plath loeb Tammsaare romaani kui lugu eesti ja baltisaksa kultuuri kokkusulamise võimatusest Erika ja Oskari suurest armastusest hoolimata (lk 62). Samas ilmneb, et Oskari majanduslikud raskused olid vägagi tüüpilised ka baltisaksa noorte hulgas, kes tegid ülikoolis buršielu elades suuri laene ning polnud hiljem majanduslikel põhjustel suutelised perekonda looma (lk 68). Oskari ja Erika armastus asetub siin niisiis ennekõike sotsiaalsesse konteksti, Erika vanaisa mõju all „jääb Oskari ja Erika armastus täitumuse ta” (lk 62).

Ka Rein Undusk läheneb Oskari loole kui luhtunud armastuse loole, ent teda ei huvita sealjuures mitte ühiskonna surve armastajatele, vaid keele ja subjekti suhe romaanis. Rein Undusk osutab, et ühelt poolt on romaanis armastus minaisiku ütlemissaktist lahutamatu: kõike seda, mida me armastusest teada saame, kuuleme armastajate, valdavalt Oskari sõnastuses (romaanis sissejuhatuse välja arvatud). Armastus on Oskari kirjutusaktist lahutamatu, aga samas seisab sellest ka kardinaalselt eraldi – Oskar kirjutab tagantjärele, sellest, mis oli aset leidnud ja lõppenud.

Oskar kui kirjutaja jääb kahetsusväärset vangi omaenda minakogemuse piiridesse. Rein Undusk usub leidvat sama ka Tammsaare teistes teostes: „Suhestudes maailmaga eeskätt keelelise kogemuse kaudu, saab naiste probleemiks enda kaotamine keelelisse labürinti, samal ajal kui meeste põhiküsimus on pigem oma minakogemuse ahtaisse piiridesse jäämine” (lk 86). Ümber öeldes, Erika probleem on see, et ta on liialt vanaisa mõju all ega suuda oma armastuse eest võidelda, ja Oskari probleem on umbes seesama, aga siiski teistsugune: ta võtab omaks vanaisa sotsiaalse loogika, aga ei suuda mõista Erikat. Rein Unduski meelet teostab Erika oma kirjaga selle, mida Oskar ei suutnud: „armastuse kui mina piire üle-

tava kirjutuse” (lk 88). Armastus suudab pakkuda võimalust minakogemuse piiride ületamiseks – küsimus on selles, kas armastaja ise on selleks võimeline või mitte. Oskar ei olnud selleks suuteline, sestap jäi ta (nagu ka Katku Villu) luhtunud eneseteostajaks.

Liina Lukas seob tammsaareliku armastuse ajastu kultuurinormidega ja XX sajandi alguse elufilosoofiaga. Ilmneb, et nii Tammsaare kui ka Eduard von Keyserlingi järgi on XX sajandi alguse kultuurisituatsioonile tüüpiline aina uute ihade aina kiirem produtseerimine, otsitakse üha uusi elamusi (samale protsessile osutas ka Hinrikus). Keyserlingi järgi saab sellest peatumatust pööriseft välja vaid armastuse abil ehk, nagu Lukas summeerib, „[ü]ksi armastus võib muuta elu intensiivseks” (lk 129). Keyserlingi sõnul on armastamiseks vaja „tihedat sidet hingelise ja meelelise vahel”, aga see side – armastuse meeleline aspekt – on kultuurilises ihade ringluses kaduma läinud, vaid modernseft kultuurist puutumata talutüdrukud olla selleks veel suutelised. Lukas osutab Oskari meelelise tunde arengule platooniliseks imetluseks, aga ta seob selle muutuse ka Keyserlingi tüüpi maneerlikkusega: Oskari armastus kasvab üle imetluseks, tunne muutub „maneeriks, kultuuriliseks žestiks” (lk 131). Kas pole põhimine siin seesama Rein Unduski osutatud oma minakogemuse ahtaisse piiridesse jäämine, armastuse kui minapiiride ületamise luhtumine? Piiriületust ei toimu, maneerlik armastaja ei astu dialoogi endast välisega, Oskar on luhtunud armastaja ja luhtunud eneseteostaja.

Rein Unduski ja Liina Lukase artiklitest saame kokku sellise definitsiooni: armastus on meelelist ja hingelist ühtesiduv minapiiride ületamine. Kuni kogumiku lõpuesseeni jääbki kõlama luhtumise lugu: Rein Undusk nimetab Oskari luhtunud eneseteostajaks, Ulrike Plath kirjutab täitumuse ta armastusest

(lk 62), Liina Lukas armastuse ohvriks toomisest minevikule (lk 132). Võime siis foucault'likus võtmes summeerida, jättes hetkeks kõrvale küsimuse minapiiride ületamise ja tõelise armastuse võimalikkusest: vanaisa esindab romaanis pragmaatilist tõerežiimi – kui sul on raha, et perekonda ülal pidada, siis võid ka armastusele mõelda. Erika ja Oskar peavad oma armastusele romantilise ja pragmaatilise režiimi vahel koha leidma: Oskar allub pragmaatilise režiimi reeglistikule, kuigi on ise romantiline armastaja. Romaanis toimub kahe tõerežiimi kokkupõrge, kusjuures agressiivsem pragmaatiline liin allutab algul romantilise, siis aga on sunnitud tunnistama oma võimetust surma ees. Erika püüab pragmaatilise režiimi sees romantilisele registrile eluvõimalust uuristada (sõlmib vanaisaga kokkuleppe, et too romantilist režiimi tunnustaks), aga ei tee seda piisavalt jõuliselt (ei avalda Oskari sõlmitud kokkulepet ehk pragmaatilise režiimi nõustumist kompromissiga), kolib seejärel üle pragmaatilisse registrisse (vähemalt Plathi tõlgenduses, kes osutab, et mehelesaamine pidi olema Erikale peaküsimus). Kui surma lähedus pragmaatilise diskursuse hävitab, siis naaseb Erika oma maailmatõlgendusega romantilisse režiimi, kirjutades oma viimase läkituse Oskarile. Surm romantiseerib armastuse.

Kogumiku lõpuesseeks on Jaan Unduski mahukas, sajaleheküljeline uurimus, mis oponenteerib jõuliselt romaani ja Tammsaare loominguga senisele retseptioonile ning kogumiku eelnevatele artiklitele. Kui Mirjam Hinrikus paigutas romaani (ja Tammsaare loominguga) üldeuroopalike moderniseerumisprotsesside konteksti, siis Jaan Undusk analüüsib Oskari ja Erika armastust eestlase ja baltisakslase kujutamise kultuuriliste võimaluste ning Tammsaare armastuskontseptiooni raames. Jaan Undusk selgitab veenva üksikasjalikkusega kirjanduse ja ühiskondlike arengu-

te seoseid, mainides muuhulgas sedagi, et 1934. aastal sõlmiti iga kolmas baltisakslase abielu eestlasega.

Jaan Undusk osutab, et Tammsaare loomingus ei tulegi ette armastust, mis jõuaks õnneliku abieluni; pigem seob Tammsaare armastuse ja surma. Sama mudel kordub ka romaanis „Ma armastasin sakslast“: „Et armastus püsima jääks, peab Tammsaare tõkestama tema moondumise millekski muuks kui ainult armastus. Ta teeb seda väga radikaalselt, lõpetades oma loo armastuse täies lõomas. Veelgi enam, ta koristab teelt ka mõlemad peategelased, et meil ei tekiks kiusatust nende saatust mingil muul moel edasi mõelda” (lk 254). Romaanis pole küsimus mitte tegelase, vaid autori valikutest. Lõomava armastusloo lõpuks sobib hiilgavaimal kombel surm.

Jaan Undusk hoidub sealjuures romantismi mõistest ja toob mängu hoopis platonismi. Essee raskeimini seeditavaid ideid on keskne tees Oskari platoonilisest armastusest, mis ei tahagi kehalist täitumist otsida ja mida peaks hindama ja väärtustama just nimelt hingelisena, ilma sellele luhtaminekut juurde lugemata. „Miks peakski armastus tingimata realiseeruma seksuaalse toiminguna?” küsib Jaan Undusk (lk 332). Tammsaare loomingus on „armastuse hävimatuks tuumaks” platooniline igatsus, mitte füüsiline suhe. Platooniline armastus ja füüsiline vahekord on inimsuhte paralleelsed vormid, sealjuures võib kehalisus puhthingelise armastuse terviklikkuse ära rikkuda. Oskari armastuse platoonilisus on pigem selle tugevus (lk 332).

Need on tõsised, kaalukad väited, mulle seda mõtlemapanevamad, et esitatud vastulausena minu varasemale kirjatööle, kus olin võrrelnud Oskari positsiooni keskaegse õukonnaarmastuse mudeliga, kus ihaldatakse just nimelt kättesaamatut armastusobjekti, nauditakse armastust kui emotsionaalset seisundit, aga mitte kui kahe inime-

se suhet.² Rütliarmastuse mudel on poeetiline ja kahtlemata omal kombel kaunis, ent nüüdisaegse lugeja jaoks haledavõitu ja tahaks lausa öelda, et eetilisel võlts, sest seal puudub kahe inimese suhe, kokkusaamine, väljumine minakogemuse piiridest. Paratamatult tekib ebamugav hõõrdumine, kui lugeja ja kirjandusliku maailma töekspidamised väga kardinaalselt üksteisele vastu käivad.

Aga kas ikka käivad? Kas „Ma armastasin sakslast” on lugu ilusast, omal kombel täiuslikust armastusest, mis suri ilusat surma? Või on see lugu Oskari ebaõnnestumisest armastajana, Oskari armastusest kui tundest, millel ei õnnestunud väljuda minakogemuse piiridest ja luua sidet kahe inimese vahel? Minu jaoks jääb Oskari lugu siiski luhtunud armastuse looks – mis sest, et nagu Jaan Undusk tabavalt osutab, oli loo traagiline lõpp autori poolt ette nähtud selleks, et armastuse ilu surma läbi igavesti elavana hoida.

Ma ei ole Jaan Unduski tõlgendusega päriselt päri ka Katku Villu osas. „Siin näeme teostuvat platoonilise armastuse veelgi täiuslikumat varianti, kus mees selleks, et hoiduda naisega kehalisest vahekorra (mis võiks lõhkuda tema lapsepõlvest pärit platoonilise ulma), end ise tapab” (lk 273), interpreteerib Jaan Undusk, tuues taas vastukaaluks minu jt „füsioloogilise tõlgendusviisi”,³ mille järgi Villu end tapab, kuna tunneb oma kehalist puudulikkust. Enesetapp selleks, et hoiduda kehalisest vahekorra, kõlab siiski väga äärmuslikult.

² E. A n n u s, Kubjas ja korporant: armastusest ja rahvuslikust moraalist. – Looming 2002, nr 4, lk 576–587.

³ Olgu siinkohal kinnitatud, et ma kohe kindlasti ei vihjanud Villu võimalikule impotentsusele, vaid Villu alaväärsustundele tema kehalise vigasuse pärast: E. A n n u s, „Kõrboja peremees” – romaan väikese algustähega. – A. H. Tammsaare, Kõrboja peremees. Tallinn: Avita, 2007, lk 141–151.

Mulle tundub, et selline lugemine liiguks eemale tammsaarelikust armastusmudelist, mis küll pakub platooniliste vahekordade kauneid hetki, aga sulle suhte loogilisel viisil (haiguse, õnnetuse, armukadeduse kaudu). Villu enesetapp, et mitte vigasena elada uhke Anna kõrval, pakub just nimelt sellise loogilise sulu ja sobiks seega kenasti Jaan Unduski poolt välja toodud platooniliste eelistuste armastusemudelis.

Küsimus on siis selles, kuidas erinevad loogikad romaanis ristuvad, põimuvad, haakuvad. Jaan Unduski essee tähtsaim osa on Tammsaare armastuskäsitluse väljatöötamine ja „Ma armastasin sakslast” looloogika asetamine eestlase ja baltisakslase suhte kultuuriliste võimalikkuste taustale. Ta kinnitab sealjuures ka olulist tõika, et isenesest ei tohiks neid tegureid konkreetse romaani puhul ületähtsustada. Iga romaan peabki just nimelt kujundama oma sisemise loogika viisil, mis justkui vaataks üle nii autori filosoofiast kui ka üldisematest kultuurinormidest. Me ei saa öelda: teose tegelane poos ennast üles, sest autori armastusekäsitlus nägi ette tegelase surma selleks, et lugejad saaksid kogeda romantilise armastuse ülevust. Me peame selle asemel kinnitama, et tegelane heitis voodisse, sulges silmad ja suri kurvastusest. Kirjandusuurijaina peame aga nägema seda, kuidas need kolm: ajastu, autor ja teose siseilm, omavahel arveid klaarivad.

Ja pole vähimatki kahtlust: kogumik „Armastus ja sotsioloogia” avardab märkimisväärselt Tammsaare loomingust mõtlemise piire. Kui seni olin Tammsaarest mõelnud ennekõike kui modernsest inimhingede analüüsijast, siis nüüd oskan tunnustada ka Tammsaaret kui romantikut.